

Redaktørens innledning

Knut Sogner

De «tvende Correlata», samspillet av interesser og forpliktelser hos fyrste og folk, kontrakten dem imellom, fellesskapet som skulle streve etter lykke og individuell utvikling, ja, det er en målsetting for ledende retninger innenfor 16- og 1700-tallets naturrett.

Denne boken handler om den danske juristen og filosofen Henrik Stampe (1713–1789) og hans virke som generalprokurør i Danmark–Norge mellom 1753 og 1784.¹ Generalprokurøren hadde sete i Høyesterett og var (Det danske) Kancelliets – embetsmannsfellesskapet som regjerte i samråd med kongen – juridiske konsulent, skrev lovutkast og avga erklæringer om vanskelige spørsmål. Stampe virket i en brytningstid, mellom et kongelig enevelde som – i hvert fall i teorien – i stigende grad respekterte og handlet i tråd med folkemeningen («det opinionsstyrte eneveldet», med Jens Arup Seips uttrykk)², og med det som etter Stampes død skulle bli en ny samfunnsorden som etter prinsippene som tilskrives den franske revolusjonen i 1789 var preget av egalitære idealer – i Norge først og fremst uttrykt gjennom Grunnloven i 1814, i Danmark kanskje gjennom det som er blitt kalt landboreformene fra 1788. Denne boken handler i særlig grad om Stampes virke på det økonomiske området, nettopp preget av naturrettens

-
- 1 Se Tamm, D. & Kjær, M. (2013). *Henrik Stampe. Enevældens menneskelige ansigt*. Jurist- og økonomiforbundets forlag.
 - 2 Seip, J.A. (1958). Teorien om det opinionsstyrte eneveldet. *Historisk Tidsskrift* (norsk), 38, 397–463.

oppmerksomhet om egalitære prinsipper, i overgangen mellom det såkalt merkantilistiske økonomisk-politiske styringssettet og mot det som etter hvert har blitt karakterisert som liberalisme.

Bokens tese er at Stampe utøvde sin gjerning ut fra naturrettslige statsforfatningsprinsipper som satte næringsfrihet (som var noe annet enn systemisk liberalisme) og muligheten for individuell utfoldelse i sentrum, innenfor et statsstyrt fellesskap. Den viser at naturretten og dens fremheving av individets rettigheter var en betydelig rettesnor i omfattende reformprosesser initiert ovenfra og som i Danmark–Norge gikk forut for den franske revolusjon. Boken handler ikke først og fremst om hvor innflytelsesrik Stampe var, selv om han utøvde makt i et viktig embete. Den dreier seg snarere om å forstå hans prinsipielle standpunkter, hvordan de er ideologisk begrunnet, får gjennomslag på bakgrunn av naturrettslig argumentasjon, og dermed viser hvordan det dansk-norske enevoldsregimet er preget av naturretten. Stampe har etterlatt seg et omfattende materiale som gir denne anledningen til å analysere ham ideologisk.

Naturretten, som har kristne røtter, har siden nederlenderen Hugo Grotius' arbeider midt på 1600-tallet blitt etablert som et ikke-religiøst egalitært prinsipp påstått utgått av naturen.³ Enkelt sagt handlet naturretten om «naturlige lover», og den viktigste av dem var nok individenes likeverd og dermed individenes rett til utfoldelse. Samfunnskontrakten var en teoretisk konstruksjon, en forestilling om at samfunnet – menneskenes fellesskap – var dannet av frie, uavhengige individer som hadde underkastet seg et fellesskap. Naturretten var både et konkret juridisk redskap for å avgjøre spesifikke saker, og en individfokusert samfunnsfilosofi med store politiske implikasjoner. Enevoldsherskeren var gjennom naturretens omseggripende innflytelse ikke mer eneveldig enn han kunne påberope ut fra kontrakten med innbyggerne (med de omfattende rom for fortolkning som dette innebar). Det er i forlengelsen av slike resonnementer at den franske og amerikanske revolusjonen vokser frem, og da sterkt preget av den franske filosofen Montesquieus maktodelingsprinsipper mellom de utøvende, lovgivende og dømmende maktene. Men i bunnen av de nye konstitusjonene ruvet forestillingen om individenes frie og samfunnskonstituerende rolle (samfunnskontrakten, den som leder mot demokratiet og liberalismen), noe som forklarer at de viktige menneskerettslige prinsippene om næringsfrihet, yringsfrihet og eiendomsrett

3 Gierke, O. (1957). *Natural Law and the Theory of Society 1500–1800*. Beacon Press.

ble bærebjelker i den samfunnsordenen – de konstitusjonene – som etter hvert ble fundamentet i det som ble kalt demokratiet.

Naturretten slik den utviklet seg på 1700-tallet utdyper og endrer – ja, kanskje erstatter – de økonomiske prinsippene som ble kalt merkantilismen. Nå er forståelsen av hva merkantilismen var for noe under ganske stor endring, og det er antagelig feil å oppfatte betegnelsen som entydig.⁴ Historisk sett kan det imidlertid sies at den skotske økonomen og filosofen Adam Smiths definisjon fra 1776 har preget oppfattelsen. Smith kontrasterte sitt eget frihandelssystem med merkantilismen. Mens det første var preget av individuell frihet og konkurranse, dreide merkantilismen seg om statsstyrte økonomier som gjennom å etablere monopoler og laug satte statsøkonomien – snarere enn nasjonen – i sentrum (Smiths kjente bok *het Nasjonenes velstand*). Det har også vært vanlig å oppfatte at merkantilismen mente at stater (skillet mellom stat og nasjon ble ikke gjort) var best tjent med å samle edelmetaller (gull, sølv, dvs. betalingsmidler) snarere enn å fokusere på materiell økonomisk vekst. Økning av tollinntekter – og derfor utenrikshandelen – ble prioritert. Også innenlandsk produksjon og handel var beskyttet og muliggjort av privilegier. Det var i Danmark–Norge de kongelig definerte kjøpstedene blant byene som kunne drive utenrikshandel, håndverk var inndelt i laug, og innen jordbruk og landbruk eksisterte kompliserte hierarkiske relasjoner som særlig i Danmark i stor grad hadde rot i adels- og godsvesen. Nyere forskning har altså avdekket at så enkle var ikke de såkalte merkantilistiske økonomene, og særlig har det vært feil entydig å vektlegge at det fantes én merkantilistisk tenkning som satte samling av edelmetall i fremste rekke. Det som imidlertid står igjen som viktig, var at merkantilismen som et system tilhørte et hierarkisk samfunns statsorienterte og statsbyggende epoke, og at andre halvdel av 1700-tallet i økende grad retter oppmerksomheten mot individuelle rettigheter og nasjonale helhetsbetraktninger.

Det har imidlertid vært ganske liten oppmerksomhet omkring overgangen mellom merkantilisme og liberalisme. Økonomisk liberalisme – slik ettertiden fortolket Adam Smiths program – dukket ikke opp for alvor før 1830- og 1840-årene og med Storbritannia som foregangsland. Handelen frigjøres, og den internasjonale handelen åpner opp. Overgangen forklares gjerne ideologisk, dels gjennom innflytelsen fra de politiske revolusjonene og dreiningen mot idealet

4 Magnusson, L. (2015). *The Political Economy of Mercantilism*. Routledge.

om individuell frihet, og for økonomiens vedkommende er det nettopp det gjennomtenkte økonomiske systemet fra Adam Smith og hans bok fra 1776 om *The Wealth of Nations* som overbeviser gjennom sin teoretiske utlegning. Nasjoner skaper mest verdier ved å slippe de økonomiske aktørene fri, hevdet Smith.

I denne boken om Stampe og naturretten fremmes en annen kronologi og terminologi når det gjelder sentrale drivkrefter i denne samfunnsendrende prosessen, et syn som mer plasserer Smith i en naturrettslig tankerekke som i alle fall starter 150 år før Smiths tid og som setter individenes frihet og utfoldelse i sentrum. Henrik Stampe – og andre innflytelsesrike aktører i Danmark–Norge – fikk sine tanker i stor grad fra tyske såkalte naturrettstenkere, og i særlig grad fra professor Christian Wolff i Halle i Preussen.⁵ Naturretten i Wolffs støpning – med sin basis i at menneskeverdet var delt av alle individer, og at idealsamfunnet besto av individer og staten/herskeren gjennom en samfunnskontrakt – hadde brodd mot den merkantilistiske orden slik den fungerte før 1750. Muligheten til individuell utfoldelse sto helt sentralt i naturretten, i opposisjon til viktige trekk i merkantilismen. Det var derfor i prinsippet viktig å bygge ned reguleringer som stengte for personlig initiativ. Privilegier måtte bort, laugsvesenet fjernes. Naturretten vektlegger at økonomisk frihet er en moralsk rett. Naturrettens prinsipper står helt sentralt når det gjelder motiver – utover maktfordelingsprinsippet – bak både den franske revolusjonen og den amerikanske grunnloven.⁶ Det er åpenbart gjennom den foreliggende analysen av Stampe at den norske grunnloven ikke bare er inspirert av de utenlandske impulsene fra USA og Frankrike, men reflekterer dansk-norske naturrettslige tradisjoner.⁷

Naturretten – og særlig gjennom Thomas Hobbes' fortolkning av herskerrollen – hadde imidlertid ikke nødvendigvis – eller i det hele tatt – brodd mot det dansk-norske eneveldet. Men gjennom forestillingen om samfunnskontrakten mellom alle individene og herskeren/staten måtte det være gjensidighet. Staten organiserte ikke bare samfunnet ut fra egen interesse. Staten hadde ansvar

5 Israel, J.I. (2012). *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*. Oxford University Press, særlig sidene 171–177.

6 Understreket av Gierke op.cit.

7 Se for eksempel Mestad, O. (2008). Næringsfridom i 1814-grunnlova. Adam Smith, Schlegels naturrett eller bondekrav på Eidsvoll? I D. Michalsen (red.), *Forfatningsteori møter 1814*. Akademisk publisering for et tilsvarende, men på langt nær like skarpskåret naturrettslig dokumentert, perspektiv.

overfor individene. Det var i en tid da eneveldet fremdeles eksisterte, men der individenes verdi i stigende grad ble tillagt vekt, at Stampe virket. Og det var neppe tilfeldig at en mann med hans samfunnssyn av tidens maktmennesker ble satt i en så viktig rolle som generalprokurør.

Kan det snakkes om en naturrettslig økonomisk tenkning som i tid (1750–1840) kiler seg mellom merkantilismen og liberalismen? Det som taler imot, er det nye og mer nyanserte synet på merkantilisme. Hvis merkantilismen ikke lenger oppfattes som et fasttømret og entydig begrep, kan kanskje den naturrettslig inspirerte økonomien regnes som en del av merkantilismen. Det som også taler imot, er at merkantilismen og den økonomiske tenkningen innen naturretten hadde det til felles at de var orientert mot statsstyre. Henrik Stampe argumenterte ikke for internasjonal frihandel, for eksempel. Det som taler for, er den lange perioden det er snakk om, sånn ca. 100 år fra midt på 1700-tallet til midt på 1800-tallet. At naturretten på 1700-tallet sto i direkte opposisjon til merkantilismen når det gjaldt individets plass, gjør at det er grunn til å skille den naturrettslige orienterte økonomien i andre del av 1700-tallet fra merkantilismen. Det var naturrettstankegangen som skapte de banebrytende politiske revolusjonene på slutten av 1700-tallet, etablerte individualismen som politisk premiss, og som dermed la et vesentlig grunnlag for den senere liberalismen. I denne forstand er naturrettstenkere som Grotius, Locke, Pufendorf, Wolff og Montesquieu minst like viktige som Smith. Hva da med de danske landboreformene som etter 1788 skapte et langt mer egalitært Danmark? I en pregnant oppsummering av de store sosiale endringene som danske bønder i mange tiår hadde gjennomlevd på terskelen til den liberalistiske epoken i 1830-årene, sier Ole Feldbæk: «Gårdmændene stod frem med den indre sikkerhed, som deres posisjon i lokalsamfundet havde givet dem efter landboreformerne.»⁸ Et viktig spørsmål som denne boken søker å bidra til å besvare, er hvilken rolle naturretten spilte i denne prosessen.

Hvis den naturrettslige økonomiske tenkningen ikke er merkantilisme, hva kan det da være for noe? I de senere årene har det vært økende forskning omkring begrepet «kameralisme».⁹ Kameralisme, akkurat som merkantilisme,

8 Feldbæk, O. (1993). *Danmarks økonomiske historie 1400–1840*. Systime, s. 202.

9 Se litteraturdiskusjonen i kapittel 2, men mer særlig: Seppel, M. & Tribe, K. (2017). *Kameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*. Boydell Press.

er et flertydig begrep, men det stammer fra det tyske ord for administrasjon – Kammer – og dreier seg i sin flertydighet om nettopp administrasjonsvitenskap – herunder økonomisk styring og politikk. Det er lett å knytte til merkantilismen fordi det dreier seg om å finne gode måter for statsaktivisme, men det er bredere i sitt økonomiske nedslagsfelt (jordbruk, skogbruk, bergverk, handel) og handler om hvordan staten kan utvikle økonomien best mulig. Spørsmålet om merkantilisme var en form for kameralisme er blitt reist, og det blir tatt opp nedenfor. I dette manuskriptet finnes i alle fall et svar på hva som særpreget nettopp den ideologiske gjerningen Henrik Stampe sto for og som representerte flere av maktutøverne i Danmark–Norge: at når samfunnsidealet er å se herskernivået i sammenheng med samfunnsindividene som en helhet, handler statsstyring ikke så mye om å frigjøre økonomien, men om å frigjøre individene – innenfor en nasjonshorisont. Individene er altså ikke fri i en absolutt forstand, men deres frihet er knyttet til samfunnskontrakten og til fellesskapet som er skapt sammen med herskeren. Det er med andre ord en potensiell sammenheng mellom statsstyrets naturrettslige ideologi om å frigjøre individet (en form for disiplinering som dreier seg om å løse opp i underkastelse) og den nye selvbevisste bonden Ole Feldbæk beskriver.

Boken har to underliggende hovedhensikter utover å rette oppmerksomheten mot naturretten generelt. Den ønsker å løfte frem Henrik Stampes intellektuelle orientering og diskutere denne innenfor datidens naturrettstenkning og konstitusjonelle utvikling. Den andre er å løfte frem Stampes intellektuelle bidrag som et vindu for å forstå resonnementene bak de omfattende reformprosessene som kom i Danmark–Norge – og først og fremst Danmark – i årene rundt 1800. Metoden som anvendes er i særlig grad å undersøke samspillet mellom Stampes refleksjoner og spesifikke norske utfordringer. Norge hadde delvis andre tradisjoner, andre næringer, en annen struktur enn Danmark, og det argumenteres for at det i Stampes refleksjoner preget av naturrechtsfilosofi og empiriske norske observasjoner vokser frem en reformpolitisk tenkning – nærmest et program – med stor betydning for danske reformer som blir gjennomført med stor kraft i årene rundt 1800. I like stor grad er dette en bok som forteller om dansk-norske særtrekk som også har påvirket samfunnsutviklingen lenge etter år 1800.